

Van Genesis tot Openbaringen

Minne Iedes Nieuwhof en Frans Laurentius

1
Een 16e-eeuwse groep
haardstenen in de haard
van een huis in de
Utrechtse binnenstad.
foto: Pandbuis - Utrecht

Bijbelse voorstellingen op zestiende-eeuwse haardstenen

Met de brede introductie van stenen huizen in onze gewesten verplaatste het leven zich van een centraal in het woonvertrek gelegen haardplaats naar een in één van de wanden geïntegreerde haard met een schouw en schoorsteen. Uit verschillende bijdragen in deze aflevering van Vormen uit Vuur blijkt dat de centrale rol van de haard in het dagelijkse leven ertoe heeft geleid dat deze op velerlei wijzen werd verfraaid, waarbij zowel versierde houten, natuurstenen als keramische bouwelementen zijn toegepast.

Eén van de oudste keramische elementen die als decoratie aan de haard werden toegevoegd, zijn haardstenen. Haardstenen hadden niet alleen een decoratieve functie. Als een haard intensief gestookt wordt, heeft de achterwand het vaak zwaar te verduren. Omdat de bakstenen die tot in de vroege zeventiende eeuw in onze streken werden geproduceerd tamelijk zacht van baksel zijn, duurde het dan doorgaans ook niet lang of de stenen in de achterwand van een haard begonnen te verkrumelen. Men loste dit probleem op door in de achterwand van een haard hardere stenen te gebruiken. Vanaf de late vijftiende eeuw ging men de achterwanden van haarden verstevigen met speciaal daarvoor vervaardigde vuurvaste stenen: de zogenaamde haardstenen. Omdat het maken van de stenen gemakkelijk was te combineren met het aanbrengen van een decoratie, was men in staat om op betrekkelijk eenvoudige wijze op grote schaal rijk gedecoreerde haardstenen te produceren. De rechtehoekige haardstenen werden trapsgewijs in de wand gemetseld, waarna de bovenzijde vaak werd bekroond met een deksteen (afb. 1). Haardstenen zijn vanaf de vroege zeventiende eeuw verdrongen door wandtegels en gietijzeren haardplaten.

Aangenomen wordt dat de Zuidelijke Nederlanden, en dan met name steden als Luik en Antwerpen, de belangrijke productieplaatsen van haardstenen zijn geweest. Luik is waarschijnlijk de oudste plaats waar een grootschalige productie van haardstenen plaatsvond. Als grondstof gebruikten de Luikse producenten een vrij grove, zandige klei, waardoor de voorstellingen op deze stenen weinig gedetailleerd zijn. Daarnaast zijn de Luikse stenen te herkennen aan een gelijk baksel en een relatief brede omlijsting van de voorstellingen. Vanaf de vroege zestiende eeuw zijn ook in Antwerpen veel

2
*Haardsteen met twee
klauwende Hollandse
leeuwen, ca. 1600,
Woerden, bodem-
vondst Woerden, foto:
Marlon Hoppel ADC
ArcheoProjecten –
Amersfoort, particuliere
collectie*

3 *Haardsteen met het verhaal van Kaïn en Abel, ca. 1570, Luik*

4 *Petrus Cool, naar een ontwerp van Maarten de Vos, prent met het verhaal van Kaïn en Abel, ca. 1570, Antwerpen*

haardstenen gemaakt. De Antwerpse steendrukkers gebruiken een fijne roodbakken-de klei, waardoor hun product zich duidelijk onderscheidt van dat van de Luikse producenten. De belangrijkste verschillen zijn de rode kleur van de stenen, de smalle omlijsting rond de voorstelling en de betere kwaliteit van de decoraties (scherper). Waarschijnlijk zijn haardstenen op meer plaatsen vervaardigd, onder meer in de Noordelijke Nederlanden. In ieder geval moeten er na de val van Antwerpen in 1585,

de tien centimeter overschrijdt. De dikte is daarentegen fors en kan wel tot vijftien centimeter oplopen. De grote dikte moest de muur achter de haard beschermen tegen de hitte van het vuur. Haardstenen lopen vaak iets taps toe naar de achterzijde. Hierdoor konden de stenen aan de voorzijde zonder voegen aansluiten en was er toch voldoende ruimte voor het aanbrengen van metselspecie. De decoratie werd aangebracht met een stempel in de voorzijde van de nog niet gebakken steen.

‘De stenen met bijbelse thema’s laten opvallend vaak oudtestamentische voorstellingen zien.’

wanneer de handel tussen de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden stagneert, haardstenen in de noordelijke provinciën zijn geproduceerd. Decoraties als de ‘Hollandse Maagd in de Tuin’ en de Hollandse Leeuw, die vanaf omstreeks 1600 veelvuldig op stenen voorkomen, wijzen op een productie in de Republiek (afb. 2). Het is ondenkbaar dat de producenten in de zuidelijke Spaanse gewesten stenen met dit soort voorstellingen zouden hebben vervaardigd zonder daarbij in problemen te komen met de autoriteiten aldaar.

Haardstenen zijn in vergelijking met bakstenen relatief klein van formaat. Doorgaans is de grootste breedte niet meer dan een centimeter of vijftien, terwijl de hoogte zelden

De ornamenten op haardstenen

De introductie van haardstenen valt min of meer samen met de opkomst van houtsneden en prenten onder brede lagen van de bevolking. Deze grafische kunsten zijn van grote invloed op de decoraties die vanaf dat moment meer en meer deel gaan uitmaken van allerlei luxe gebruiksvoorwerpen, zoals meubels, bronzen en tinnen vaatwerk, en keramiek. Ook haardstenen worden vaak versierd, waarbij prenten de belangrijkste bron van inspiratie zijn. Bij de haardsteen speelt de iconografie dan ook bijna vanzelfsprekend een hoofdrol. Gelet op de centrale rol die de haard in de zestiende eeuw speelde binnen het huishouden, is het niet verwon-

derlijk dat de decoraties op deze stenen direct aansloten op de thema's die het denken in die dagen bepaalden.

De producenten van hardstenen maakten bij de fabricage meestal gebruik van houten stempels. Deze werden gesneden met als voorbeeld populaire prentenseries, waarbij gebruik is gemaakt van een breed scala aan onderwerpen. Deze zijn globaal in te delen in twee hoofdgroepen: afbeeldingen met een religieuze lading en die met meer profane thema's. De eerste groep is weer onder te verdelen in de oud- en nieuwtestamentische scènes die in dit artikel centraal staan, terwijl de tweede groep meer divers is. Deze omvat heraldische decors, ornamentale elementen en portretbustes, en historische en mythologische onderwerpen.

De prentkunst nam vanaf het begin van de zestiende eeuw een grote vlucht. In steden als Parijs, Keulen en Rome werden vele duizenden prenten gemaakt en verkocht. Maar ook dichterbij huis werden grote aantallen prenten gedrukt. Een centrum in onze streken dat voor de productie prenten van groot

belang was, is de stad Antwerpen. Deze stad kende een ongekeerde productie van allerlei soorten grafiek.¹ Kunstenaars als Maarten de Vos (1531/32-1603), Maerten van Heemskerck (1498-1574), de familie Wierix (ca. 1550-1640) en de familie Collaert (ca. 1555-1630) ontwierpen talloze populaire reeksen van prenten. Omdat hardstenen tamelijk schematisch en tweedimensionaal van uitvoering zijn, is het vaak moeilijk om de prenten te vinden die als voorbeeld dienden. Die voorbeelden zijn nog het makkelijkst op te sporen bij stenen met verhalende voorstellingen, zoals bijbelse scènes.

De stenen met bijbelse thema's laten opvallend vaak oudtestamentische voorstellingen zien. Blijkbaar pasten de beeldverhalen uit dit deel van de bijbel beter bij de humanistische wereld van de zestiende eeuw, hergeen zich uitte in tal van ambachtelijke producten. Een moralistische ondertoon speelde hierbij zeker een rol. Bij het zoeken naar voorbeeldprenten komen we als vanzelf uit bij de grote series prenten die in Antwerpen zijn uitgegeven. Deze kwamen vanaf ongeveer 1550 in grote aantallen op de markt.²

5
Simson die de tempel van de Filistijnen verwoest, ca. 1585, Antwerpen

6
Antonie Wierix, naar een ontwerp van Maarten de Vos, prent met het verhaal Simson die de tempel van de Filistijnen verwoest, ca. 1585, Antwerpen

7
Suzanne voor de rechter, ca. 1570, Antwerpen, foto en collectie: Pandhuis - Utrecht

8
Anoniem, naar een ontwerp van Maarten van Heemskerck, prent met het verhaal van Suzanne voor de rechter, ca. 1570, Antwerpen

9 —————
Haardsteen met een voorstelling van een vrijend paar, 1550-1600, Antwerpen

10 —————
Anonien, prent met een voorstelling van een vrijend paar, 1550-1600, Antwerpen

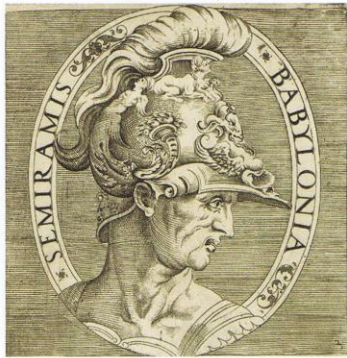
Voorzien van een schematisch onderschrift in het Latijn, waarin de aanduiding van het betreffende bijbelboek is vermeld, en met een vaak duidelijk vereenvoudigd beeldverhaal, vormden deze prenten voor alle lagen van de bevolking, geletterd en ongeletterd, een makkelijke toegang tot de bijbelse verhalen. Het is dan ook niet verwonderlijk, dat ook ambachtslieden ze weer als voorbeeld gebruikten, zoals bij de fabricage van haardstenen.

Zo lijkt een steen waarop het verhaal van Kaïn en Abel is verbeeld (afb. 3), ontleend te zijn aan een prent die Petrus Cool (actief rond 1570) maakte naar een ontwerp van Maarten de Vos (afb. 4).³ Deze prent is rond 1570 in Antwerpen uitgegeven door de bekende uitgever Joan Baptista Vrints (actief rond 1570-1600). Het moet, afgaande op de vele series die ervan zijn uitgegeven, een populaire prent geweest zijn; de edities lopen tot in de zeventiende eeuw. Een fragmentarisch bewaard gebleven steen waarop Simson de tempel van de Filistijnen verwoest (afb. 5), is gebaseerd op een prent van Antonie Wierix (1555-1640), wederom naar een ontwerp van Maarten de Vos, die rond 1585 op de markt is gekomen (afb. 6).⁴ De steen waarop Suzanne voor de rechter staat (afb. 7), vindt zijn oorsprong in een anonieme prent naar een ontwerp van Maarten van Heemskerck (afb. 8).⁵

Ook bij de profane decoratiethema's op haardstenen zijn verschillende als voorbeeld gebruikte prenten aan te wijzen. Een groep

stenen met een vrijend paar als voorstelling (afb. 9) is terug te leiden op een serie anonieme Antwerpse prenten uit de tweede helft van de zestiende eeuw. Deze prenten hebben zonder meer een moraliserende ondertoon, waarbij soms doedelzakken zijn toegevoegd om de erotische ondertoon te benadrukken (afb. 10). Ze moeten in die periode een enorme populariteit hebben gekend. De ronde uitvoeringen werden bijvoorbeeld in dezelfde periode ook gebruikt om teljoren of houten eetplankjes mee te decoreren.

Een groot deel van de profane onderwerpen op de stenen bestaat uit ornamentale decors. Dit is bij uitstek een onderwerp waarbij men gebruik heeft gemaakt van prenten. Ornamentprenten kwamen in Europa vanaf het begin van de zestiende eeuw in groten getale op de markt. Ze vormden een perfect medium voor de verspreiding van nieuwe stijlen en vormen. Door bijna alle producenten die in de kunstnijverheidssector actief waren, werd gebruik gemaakt van deze grafische voorbeelden. Binnen de ornamentprenten vormen portretten of tronies een wezenlijke subgroep, zo ook bij de haardstenen. De prenten met als thema een *en profil* weergegeven buste vinden hun oorsprong in de Italiaanse renaissance en verspreiden zich in prentvorm naar de Nederlanden. Onder meer de prenten die rond 1540 in Frankrijk in de Fontainebleau-school zijn ontstaan, hebben dit decoratieve element een enorme sprong voorwaarts gegeven (afb. 11).⁷ Een opvallend detail bij veel van de portretbustes op haardstenen is de aanwezigheid van een

'spijkerkroon' op het hoofd (afb. 12). Dit Romeinse element komt ook veelvuldig voor op prenten en is waarschijnlijk ontleend aan laat-Romeinse munten. Hierop vinden we tal van soldatenkeizers die vaak een vergelijkbare kroon dragen. Een serie prenten die goed als voorbeeld kan hebben gediend, is het werk van Hans Vredeman de Vries (1527-1606), Gerard van Groeningen (actief tussen 1561 en 1576) en Marcus Gerards (1531-ca. 1604). Hun portretbustes van goden, godinnen, helden en deugden verschenen vanaf 1560 in Antwerpen (afb. 13).⁸ In een aantal gevallen hebben de portretten bekende personen, zoals Karel V (1500-1558), als onderwerp, maar meestal blijven de afgebeelde personen onbekend. Bij de vervaardiging van de haardstenen vormden dit soort prenten zonder meer een belangrijke bron van inspiratie. Door de schematische afbeelding op de stenen en de grote diversiteit aan portretprenten, is de precieze bron meestal niet te achterhalen (afb. 14). De ornamenta-

le werking van de decoraties op de haardstenen wordt overigens pas goed duidelijk wanneer deze in series in de wand zijn verwerkt (afb. 15).

Net zoals voor haardstenen met portretbustes geldt, zijn de voorbeelden voor stenen met daarop stads- en familiewapens nauwelijks aan te wijzen. Stenen met cartouches (afb. 16) zijn wel weer duidelijk aan bepaalde prenten te relateren. Zo hebben de prenten van Hans Vredeman de Vries met cartouches in de zogenaamde 'rolbanduitvoering' hiervoor duidelijk model gestaan (afb. 17). Een dergelijke serie gaf hij rond 1560/70 uit bij Hieronimus Cock (ca. 1510-1570), wederom in Antwerpen.⁹ Vredeman de Vries is verantwoordelijk geweest voor een aantal se-

11
Fontainebleau-school, prent met als thema een en profiel weergegeven buste, ca. 1540, Frankrijk

12
Haardsteen met twee en profiel weergegeven bustes met een 'spijkerkroon', 1550-1600, Nederlanden, foto en collectie: Pandhuis - Utrecht

13
Anoniem, prent met als thema een en profiel weergegeven buste, 1550-1600, Antwerpen

14
Haardsteen met een en profiel weergegeven buste met een 'spijkerkroon', 1550-1600, Nederlanden

15

Een groep haardstenen met en profiel weergegeven bustes met een 'spijkerkroon' in de baard van een huis in de Utrechtse binnenstad, 1550-1600, foto: Pandhuis - Utrecht

ries met ornamentbladen, die een grote en langdurige invloed hebben uitgeoefend op ambachtslieden.

Concluderend kan worden gesteld, dat er sprake is van een grote invloed van de prentkunst op de decoraties van haardstenen. Daarbij hebben de producenten van de stenen een duidelijke voorkeur gehad voor wat in Antwerpen in de periode 1550-1600 op de markt kwam. Dit kan te maken hebben met de vestigingsplaats van een belangrijk deel van de producenten van de haardstenen, waarbij Antwerpen, naast Luik, een belangrijke rol speelde. Ook de leidende rol die Antwerpen in de zestiende eeuw vervulde binnen het culturele leven in de Nederlanden mag hierbij echter niet uit het oog worden verloren.

Bijbelse tafereelen uit het Oude Testament

Op haardstenen vormen bijbelse tafereelen ontleend aan het Oude en het Nieuwe Testament belangrijke decoratiethema's.

Onder de 316 haardstenen die het Nederlands Tegelmuseum in Otterlo bezit, zijn er 25 tot de categorie bijbelse tafereelen te rekenen. In het boek *Herdsteen en Cronement* worden zelfs 62 van de 227 stenen tot deze groep gerekend.¹⁰ In het vervolg van dit artikel staan deze haardstenen met voorstellingen uit het Oude en het Nieuwe Testament centraal, om zo een idee te geven van de variatie aan beeldthema's.

Het begint met Adam en Eva

Sommige episodes van het scheppingsverhaal in het bijbelboek Genesis zijn bij herhaling door kunstenaars en ambachtslieden afgebeeld. Om te beginnen natuurlijk het drama in het paradijs waar de naakte Eva door de slang wordt verleid om van de boom der kennis van goed en kwaad te eten, waarna Eva ook Adam verleidt om van de appel te eten. Deze scène staat bekend als de zondeval. Een Luikse steen toont in het midden een boom met een slang, geflankeerd door

16 —————
Haardsteen met een ornamentale cartouche, 1550-1600, Nederlanden, foto en collectie: Pandhuis - Utrecht

17 —————
Hans Vredeman de Vries, prent met een cartouche in de zogenaamde 'rolbanduivoering', 1560-1580, Antwerpen

18 —————
Haardsteen met een voorstelling van de zondeval, 1550-1575, Luik

19 —————
Haardsteen met een voorstelling van de zondeval, 1550-1600, Antwerpen

20 —————
De ontmoeting van Abraham met koning Melchisedek, 1550-1600, Antwerpen

21 —————
Simson en de leeuw, 1550-1600, Antwerpen

22 —————
Simson die de Filistijnen met een ezelskaak bestrijdt, 1550-1600, Antwerpen

23 —————
Simson die met de deuren van de poort van Gaza op de rug een berg oploopt, 1550-1600, Antwerpen

Eva en een bebaarde Adam, die de appel in zijn hand heeft (afb. 18). De steen is gevonden in Utrecht. Op enkele Antwerpse stenen zijn Adam en Eva in een poort afgebeeld, terwijl Eva de vrucht aan Adam geeft (afb. 19). Adam en Eva stonden als eerste mensenpaar symbool voor het door God ingestelde huwelijk en mogelijk is vanuit deze zienswijze te verklaren waarom het eerste mensenpaar op deze meer neutrale wijze is weergegeven. In Utrecht werd ook de steen gevonden met de broedermoord: Kaïn die zijn broer Abel vermoordde (afb. 2). In de collectie van Museum Vleeshuis te Antwerpen komt een dergelijke steen voor. Dat museum bezit ook een steen met een weinig bekende en weinig begrepen episode uit Genesis, namelijk de ontmoeting van Abraham met koning Melchisedek (afb. 20).

Simson, de krachtpatser, die viel voor een vrouw

In het bijbelboek Richteren staan de verhalen van Simson, één van de richters van

het Joodse volk, die oorlog voert tegen de Filistijnen. Er zijn vijf episodes uit het leven van Simson op hardstenen afgebeeld, beginnend met de leeuw die door hem wordt verscheurd (afb. 21). Zijn grote kracht blijkt ook als hij de Filistijnen met een ezelskaak bestrijdt en duizend tegenstanders doodt (afb. 22). Zijn kracht stelt hem tevens in staat met de deuren van de poort van Gaza op de rug een berg op te lopen (afb. 23). Het noodlot tart hem wanneer Delila, een Filistijnse vrouw, hem verleidt en hem het geheim van zijn grote kracht ontfutselt - zijn kracht zit in zijn lange haar - waarna zijn vijanden hem in zijn slaap het haar afscheren en hem de ogen uitsteken (afb. 24). Zij voeren hem in triomf naar een offerfeest in de tempel van hun god Dagon. Nadat Simson hierom bidt, krijgt hij zijn oude kracht nog eenmaal terug en laat hij de tempel instorten, waarbij hij zelf en duizenden Filistijnen om het leven komen (afb. 5).

David versloeg Goliath en nam Bathseba tot vrouw

De jonge herder David velt de Filistijnse reus Goliath met een steen uit zijn slinger, die hij normaal gebruikt bij het weiden van de schapen. Vervolgens steekt hij hem dood (afb. 25). Er is ook een andere steen gemaakt met hetzelfde thema: een figuur met een kromzwaard in de ene hand en in de andere hand een hoofd, die verwelkomt wordt door een groep musicerende vrouwen (afb. 26).

David wordt de tweede koning van Israël, een geschiedenis die ongeveer duizend jaar voor Christus speelt. David ziet op het terras van zijn paleis een mooie jonge vrouw, Bathseba, die bezig is zich te wassen in een fontein. Hij stuurt haar een brief, zo althans heeft Rembrandt dit tafereel geschilderd, en vraagt haar bij hem te komen. Zij doet dat, gaat met hem naar bed en raakt zwanger. Het vervolg van het verhaal kunt u lezen in het bijbelboek 2 Samuël. Het begin van de affaire, de gekroonde David die vanaf het balkon van zijn paleis de rondborstige

Bathseba bij de fontein bespiedt (afb. 27) en Bathseba die vervolgens ontboden wordt om bij hem te komen (afb. 28), zijn vereeuwigd op haardstenen. De afzonderlijke afbeeldingen op dit soort stenen laten zich vaak alleen verklaren als complete series van stenen of prenten worden bestudeerd.

Salomo, de zoon van David en Bathseba, volgt David op. Hij staat bekend als een wijs man, wat onder meer blijkt als twee vrouwen elkaar een kind betwisten, zoals is beschreven in het bijbelboek 1 Koningen 3. De geschiedenis staat bekend als Salomo's oordeel, een gezegde dat ook in de Nederlandse taal als salomonsoordeel voorkomt in de betekenis van een moeilijk en wijs oordeel. Er is een onder meer sluitsteen bekend met deze scène (afb. 29).

De tijden van Nebukadnezar, Belsassar en Ahasveros

Het zijn vaak moeilijke tijden voor de Israëlieten. In de zesde eeuw voor Christus zijn veel Joden naar Babylonïë verbannen,

24 _____
Delila die Simson in zijn slaap zijn haar afscheert, afb 24 tm 27: 1550-1600, Antwerpen

25 _____
David die de Filistijnse reus Goliath velt

26 _____
David die met het hoofd van Goliath in de hand wordt verwelkomd door een groep musicerende vrouwen

27 _____
David die vanaf het terras van zijn paleis de badende Bathseba begluurt